

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРОДОТ: МІЖ ТЕКСТОМ І КОМЕНТАРЕМ

Василь ЗАДОРОЖНИЙ, м. Київ

Ніхто не помиляється про себе, всякий заражає безумством ближніх і заражується від них.

Сенека

На написання цієї статті, якої й статтею важко назвати, – так собі, – статейка, щоб ви знали, у мене пішло понад два роки, та й то тільки тому, що випадок допоміг. Подумайте, порадуйте, а потім знову подумайте. Звичайно, упродовж цього часу я й іншими справами займався, але... сиділо у свідомості, не відпускало... От і читай після цього великі, ні, – величезні, товсті, ні – товстелезні книжки, оскільки вони величезні й товстелезні ще й тому, що коментарі в собі містять розумецькі, проте не для кожного – не для всякого розуму.

Це я, власне, про Літопис Самійла Величка, перший том якого був явлений світові нині вже далекого від нас 1991 року стараннями й працею чималої компанії вчених мужів від різних галузей української гуманітаристики, зі славними іменами яких охочі можуть ознайомитися, розгорнувши цей, як сказано, «наймонументальніший твір української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст.». Уже цілком здогадно можна сказати, що саме з цієї щойно озвученої причини книжка містить майже дві тисячі коментарів, із яких чи не кожний задля істини, повірте, теж потребує у свою чергу коментаря, а деякі – і не одного... Той, хто може собі таке уявити, зрозуміє причини скромного масштабу цієї моєї нотатки. Зрештою попередники нам заповідали й індукцію як метод пізнання істини, тож...

Звичайно, перед коментарем – коментоване: «Чому так швидко став ти мовчазним Гарпократом⁶⁶⁰, принаймні наслідуєш німого Атгіса⁶⁶¹, промов до нас, братів своїх <,> і навчи нас, як поводитися з навколишніми нашими друзями й ворогами!» [СВ, т. 1, с. 210]. Ось тут, на прикладі одного процитованого щойно речення, і видно, що це таке – величезна товстелезна розумезна книжка: до одного-однісінького речення – аж два коментарі! Ні, я не кажу, що вони тут не потрібні або, Боже борони, зайві – ні, я, навпаки, зараз їх також по черзі процитую, див.: «Гарпократ – грецька транскрипція назви єгипетського бога Гора. Він утілював ідею сонця, зображували його з пальцем правої руки в роті. Греки не зрозуміли цього символу і зробили його богом мовчання» [СВ, т. 1, с. 210; прим. 660]. Ні-ні, цього я не буду коментувати; хай кожен сам спробує збагнути це; скажу лише, що символом мовчання є палець не в роті, а біля губів, як це насправді є на зображенні Гора. Якщо ж, зга-

даймо, палець прикласти до скроні, то він теж щось символізує... На щастя, у нас є можливість дізнатися, хто такий Гарпократ насправді, див. насамперед: «Гарпократ, див. Гор-па-херд» [МНМ, т. 1, с. 266], і нарешті: «Гор-па-херд (“Гор дитина”), в єгипетській міфології одна з іпостасей Гора, Гор-син Ізиди й Осіріса. Гор-па-херд – також найменування багатьох, головним чином сонячних, богів у вигляді дитини. Зображували його хлопчиком із “пасмом юності”, який тримає палець біля рота (так єгиптяни зображували дітей). Давні греки, що називали Гор-па-херда Гарпократом, тлумачили цей жест як знак мовчання. Культ Гор-па-херда як уособлення вранішнього сонця був особливо поширений в епоху еллінізму» [МНМ, т. 1, с. 316].

Та менше з тим, адже я хотів би повернути увагу до іншого коментаря, який зараз же і процитую, див.: «Атгіс (Atis) – грецьке божество. Син Нани, дочки річкового бога Сангарія. Нібито трагічно загинув; влаштовувалися свята в його честь» [СВ, т. 1, с. 210; прим. 661]. Звичайно, тут є над чим задуматися навіть тим, хто чує про це, як сказано, грецьке божество вперше (особисто я належу саме до таких). По-перше, про кого йдеться: про Атгіса, як це в Самійла Величка, чи про Атіса, який, на думку коментатора, може бути і тим, і тим? По-друге, Атгіс (він же Атіс) загинув-таки трагічно чи, як твердить коментатор, «нібито трагічно загинув»? По-третє, чи то правильно буде в науковому коментарі написати «свято в честь божества», що явно йде врозріз із безсумнівно правильним «свято на честь божества». Проте ми задля спокою святого абстрагуємося від цього, бо й поза тим нам буде над чим думати – і то довго й наполегливо... Адже ми, крім коментарів, ще читаємо й сам текст Літопису Самійла Величка, див. (продовжимо там, де вимушено зробити паузу): «Адже це той німородний Атгіс (такий, виявляється, Атгіс – не Атіс! – принаймні так у самого Величка) застеріг ретельною вимовою батька свого, короля, що його має забити власний жовнір!» [СВ, т. 1, с. 210]. Уже тут кожний, сподіваюся, розуміє, що в тексті навряд чи йдеться про грецьке божество Атгіса (Atisa), коли воно й справді, як повідомив нам коментатор, навіть син ближче нам не відомої Нани, а тим більше внук Сангарія, про якого ми достеменно знаємо, що він річковий бог. Наш же герой (точніше – ге-

рой Величка), із яким ми щойно познайомилися, зовсім не божество ніяке, а всього-на-всього королевич, – це можна виснувати на тій підставі, що автор його представив як сина короля: батько – король, ergo син – королевич – логічно. І що ж далі? З одного боку, здогад (усього лиш), хоч який там здогад? Так собі, напівздогад, який усе одно жодним чином не прояснює змісту сказаного... Зате, з другого боку – коментар коментатора, підтверджений цілою компанією діячів культури... Нічого не вдієш – доведеться більше дізнаватися десь про Аттіса (Atīsa) – грецьке божество.

Звичайно, я можу розраховувати лише на довіру ймовірного читача до моїх слів, бо, як відомо, наші знання про будь-що залежать від джерел, із яких ми їх черпаємо; але я після багатьох різних переглянутих-перечитаних джерел спинюся на авторитетному для нашого випадку виданні – енциклопедії «Міфи народів світу» (російською мовою), звідки, скорочуючи, наведу у власному перекладі цитату: «Аттіс <...>, у грецькій міфології бог фрігійського походження, пов'язаний з оргіастичним культом Великої матері богів Кібели <...>, дарувальниці плодоносних сил землі. Походження Аттіса загадкове. <...>. // <...>. Культ Аттіса був поширений в елліністичному світі й у 204 р. до н. е. проник у Рим разом із культом Великої матері. Аттіс – улюбленець Кібели, страж її храму, що порушив обітницю безшлюбності, захопившись німфою. Кібела губить німфу, насилає на Аттіса безумство, і той оскопляє себе. <...>. В культурі Аттіса об'єднані оргазм плодючості і його аскетичне самообмеження, характерне для Кібели, що впорядковує стихійність природних сил» [МНМ, т. 1, с. 123–124]. Гадаю, ми встановили, хто такий Аттіс, хоч походження його таки справді залишається темним, оскільки, як видається, лише наш коментар має інформацію про його предків – матір Нану з нез'ясованою біографією та діда Сангарія, що подвизався в ролі річкового бога.

Щоправда, тут у нас трапилося невеличке непорозуміння, адже наші знання стосуються Аттіса, а коментаратор говорить про Атіса, що одночасно є також Аттісом, – тож хто з них є хто? У Величковому Літописі йдеться, як ми пам'ятаємо, про Аттіса, а коментаратор чомусь вирішив, що Аттіс – це те саме, що Атіс, після чого виснував, що цей двоіпостасний персонаж насправді є грецьким божеством, відомим у науці як Аттіс, – через це наш тамничий герой набуває таким чином собі й третьої іпостасі. Звичайно, в усьому цьому можна легко заплутатися, адже відомо, що плутанина виникає саме... в трьох... соснах. Тож маємо аж три імені: Аттіс, Атіс і Аттіс – із якого почати? Про кого йдеться все ж таки в тексті? Мабуть, тут доцільно

буде повернутися до першоджерела – Величковаго тексту, який на цей раз процитуємо докладніше, аби зрозуміти, про кого тут ідеться. Насамперед зауважимо, що цитований уривок беремо з промови С. Зорки під час похорону Б. Хмельницького, що в літописному тексті має назву «Промова на погребі гетьмана військ Запорозьких, виголошена його старим секретарем Самоїлом Зоркою в Суботіві у серпні 1657 року» [див.: СВ, т. 1, с. 207], див.: «<...> До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю, державний руський Одоначерю, славний Шкандербеку, гетьмане славного всього Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане, до тебе мова, скутого зараз поміж чотирма дошками і мовчазного, вимови й розпоряджень якого незадовго перед цим слухало нас сто тисяч, і ми ставали готові на всякий твій кивок! Чому так швидко став ти мовчазним Гарпократом, принаймні наслідуюш німого Аттіса, промов до нас, братів своїх <,> і навчи нас, як маємо жити без тебе і як поводитися з навколишніми нашими друзями й ворогами! Адже це той німородний Аттіс застеріг ретельною вимовою батька свого, короля, що його має забити власний жовнір! Ти ж, уміючи доброї мови, вимов і дай нам пересторогу, щоб не були ми звойовані й переможені ворогами нашими» [СВ, т. 1, с. 209–210].

На моє глибоке переконання, у щойно ще раз процитованому літописному тексті нема нічого такого, що хоча б якось стосувалося міфічного Аттіса, про якого нам довелося так багато говорити. Однак, треба визнати, у сучасній українській науці це не єдина спроба довести нам, читачам, що Аттіс – це Атіс, із чого логічно випливає, що він же й Аттіс, зі знайомства з яким і почалася наша інтелектуальна одіссея.

Я вже, здається, був зізнався, що після читання Літопису Величка цілком був скапітулював перед означеною проблемою, хоч і не повірив в ототожнення явно міфічного Аттіса з явно неміфічним Аттісом. Минали роки... Усе відбувалося на наших очах, тому ми добре знаємо про успіхи, що хронічно супроводять українську гуманітаристику. Та навіть на цьому всуціль тріумфальному тлі ні-ні та й замуляє нез'ясоване: Аттіс... Аттіс... Це явно різні персонажі. І ось у моїх руках книжка батька історії Геродота, що так і зветься: «Історії. В дев'яти книгах», – яку я прочитав відразу по появі у світ, тому вдруге починаю читати її з приміток. Отже: «Аттіс (у Геродота Атіс) – це фрігійсько-мідійське божество, пов'язане з культом “матері богів” Кібели... В одній із версій міфу про Аттіса і Кібелу Аттіса вбив вепр. У Геродота міфічний мотив перенесено в історію» [Геродот, с. 430, прим. 34 до кн. 1]. Але ж і цікаве тут зауваження нового нашо-

го коментатора стосовно того, що в коментованого ним Геродота таки Атис, а не Аттіс – невже це не має ніякого значення? не може мати якогось значення? не повино мати бодай якогось значення? Невже український коментатор у ХХ ст. на давньогрецьких реаліях розуміється краще, ніж Геродот, що жив у V ст. до н. е.?

Та, на щастя, коментар, як ми добре знаємо, стосується Геродотового тексту – чого ж у самому тексті стосується цей докладний коментар? Див.: «У Креза було двоє синів. Один із них був не в повному здоров'ї, бо був зовсім глухий, а другий далеко перевищував у всьому своїх перевесників. Ім'я йому було Аттій! Саме про цього Атія провістив Крезові сон, що Аттій загине, простромлений залізним вістря» [Геродот, с. 22]. Стає ще цікавіше: коментатор розповідає нам у коментарі про Аттіса, хоча сам знає, що в Геродота йдеться про Атиса, ім'я якого в перекладеному ним же українською мовою тексті має форму Аттій. Оскільки це останнє є тим, що прийнято називати філологічними (мовознавчими) тонкощами, то заради простоти (не спрощення!) викладу й більшої зрозумілості погодьмося, що йдеться тут таки про Атиса, про якого ми поки нічого не знаємо напевне, – не Аттіса, про якого ми вже знаємо все і навіть більше. Хто ж він – Атис? Це, як щойно нам стало відомо, – син знаного історичного персонажа – лідійського царя Креза (560–547 рр. до н. е.), історичність якого виступає для нас гарантією того, що й Атис, як і його батько Крез, є принаймні живою, тобто смертною людиною, аж ніяк не божественним, що означає безсмертним, Аттісом, який, щоправда, із волі наших коментаторів чи то загинув, чи то нібито загинув, уподібнившись цим звичайним смертним. Ми не будемо здогадуватися, від чийого вістря (тут уже мій коментар: знаємо, гинуть не від самого вістря, а від різної холодної зброї, у якої вістря є лише вражаючим елементом) загине наш герой Атис, – ми про це ліпше прочитаємо в самого Геродота: «Після такої відповіді Крезові, (? – В. З.) він (Адраст. – В. З.) разом із відбірним загоном мисливців, юнаками та собаками вирушив у подорож. Зійшовши на гору Олімп, вони відшукали там звіра і, оточивши його, кинули в нього дротики. – Там цей чужинець, очищений від убивства, званий Адрастом, кинувши дротик і промахнувшись, улучив у Крезового сина (продовження мого коментаря: тепер ми вже достеменно знаємо, що Атис загинув від дротика, тобто металюного списа, а про те, що спис має вістря, ми знали ще раніше). Так здійснилося провіщане (так! – В. З.) уві сні, коли залізне вістря вразило юнака. Негайно хтось із присутніх побіг сповістити Креза про те, що сталося. Прибувши в Сарди, той розповів

про полювання і нещасну долю царського сина» [Геродот, с. 24]. Так трагічно закінчилося життя Крезового сина Атіса (= Атія), який так і не встиг здійснити того, про що нам повідомив Величко: не попередив вигуком батька свого Креза, коли над ним нависла смертельна небезпека бути вбитим власним жовніром, по-сучасному – солдатом або й просто вояком. Та звернімо увагу на ту важливу для нас тут обставину, що трагічно загинув Аттій (Атис) не був глухим, тобто німородним, як про це говорить наш літописець Величко. Тим часом, як повідомляє нам батько історії Геродот, від якого ми, власне, дізналися про всю цю історію, глухим (за Геродотом) або ж німородним (за Величком) був рідний брат Атіса (= Атія), тобто ще один син царя Креза, який, мабуть, саме через це залишився для нас безіменним. Цікаво, що навіть сам батько не вважає за потрібне назвати його на ім'я: «Сину мій <...> (звертається він до Атіса (Атія). – В. З.). Адже ти моя єдина дитина, бо на іншого, позбавленого слуху, я не зважаю» [Геродот, с. 23].

Особисто я переконаний, що все це – хитрощі Геродота-оповідача, який таким чином драматизує історію з глухим і безіменним сином царя Креза, котрий, як ми вже знаємо, у мить смертельної небезпеки для батька має застерегти його. Оскільки нас цікавить саме цей епізод із драматичної історії батька і сина, то й наведемо його тут, закликаючи зацікавлених дізнатися більше про Креза та його історію в Геродота, див.: «А з самим Крезом сталося таке. Був у нього син, що про нього я вже згадував, узагалі дуже здібний, але німий. За часів свого минулого добробуту <,> Крез зробив для нього все, що міг. Крім усього іншого він послав у Дельфи спитати, що йому слід робити в даному разі (тобто у зв'язку із синою хворобою. – В. З.), і Піфія дала йому таку відповідь: “Царю численних народів у Лідії, Крезе безглуздий, / Ти не бажай, безрозсудний, щоб син твій говорив. / Краще не чути його і нічим йому бути назавжди. / Адже почувеш його ти уперше у день нещасливий”. Коли вже було здобуто мури (Крезової столиці Сард. – В. З.), один із персів, не пізнавши Креза, хотів його вбити, а Крез, хоч і бачив того, що напав на нього, через велике горе виявився байдужим і готовим померти від його меча (отут воно правильно: від меча, хоч меч, природно, теж, як і дротик, має вістря. – В. З.). А цей його німий син від страху перед цим нещастям, (? – В. З.) закричав: “Теї, чоловіче, не вбивай Креза!” – Так він закричав і після цього розмовляв протягом усього свого життя» [Геродот, с. 37–38]. Тут ми з'ясовуємо, що й сам Величко не знав гаразд драматичної історії лідійського царя та його синів і тому перший вніс у неї плутанину. Смерть Крезові загрожувала з боку воїна персько-

го царя Кіра, коли перси взяли Сарди. А Крезів безіменний син апелював до напасника на тій підставі, що, за тодішніми уявленнями про правила війни, простому воїнові не личило вбивати царя. До речі, синів вигук воїн почув: Крез залишився живий. А нашому літописцеві Величкові (чи секретареві Б. Хмельницького Зорці) ця історія була потрібна задля її напруженого драматизму, адже вони знали, що бувають випадки, коли навіть каміння говорить, а німим справді отверзаються уста.

Отже, з'ясувавши, хто такий Атїс (Атїй), ми з'ясуємо, що Атїс – не Атгїс, у чому нас намагалися переконати перекладачі й одночасно коментатори і Величка, і Геродота. Однак ми не можемо оминати багатозначною мовчанкою того факту, що в автентичному Величковому тексті фігурує герой на ім'я такий Атгїс [див. ще: ЛСВ, т. 1, с. 293]. Сказати по правді, я з цього приводу нічого не можу стверджувати з певністю, однак ризикну припустити, що в

грецькій мові це слово вимовлялося з придихом: *Am(ε)is*, що в різних новочасних графічних традиціях може передаватися по-різному, пор. сучасне *Гомер* із колишнім *Омір, гідальго – ідальго, гісон – ісон, реабілітація – реабілітація* тощо, а також славнозвісний запис Анни Ярославни на сторінках реймської Євангелії: *ana r̄gina* [див.: ЕУЗЧ, т. 2, с. 418] (*Anna regina*), що, однак, можливе, при вимові *rehina*.

А тепер наважуся висловити парадоксальну думку: іноді хибні коментарі до творів нашої історичної спадщини вчать нас більше, ніж коментарі (якщо такі трапляються) правильні. Ось уявімо собі, що обидва наші коментатори (та й іже з ними!) дали б у своїх поясненнях правдиву інформацію, – чи дізналися б ми про все те, про що нині почули? І найголовніше (даруйте мені мою нескромність), егоїстичне: про що я мав би вам тут оце розповідати?

Список скорочень використаних джерел

Геродот	Геродот. Історії в дев'яти книгах / переклад, передмова та примітки А. Білецького. – К., 1993.	МНМ	Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. – Москва, 1991–1992.
ЕУЗЧ	Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995.	СВ	Самійло Величко. Літопис / переклав з книжної української мови В. Шевчук. – К., 1991. – Т. 1.
ЛСВ	Лїтопись Самоила Величко. – К., 1848. – Т. 1.		

Антологія одного вірша

Шабаш

Моя се відьма, щоб ви знали...
Тарас Шевченко

І буде березень! І рине вал води...
І здійме рейвах перелітне птаство.
Хтось говоритиме про нації багатство.
А хтось прийде нізвідки в нікуди.

В непевних шлюзах захлинеться шир!
І дно здригнеться вмовклими піснями.
І правда пересохлими губами
читатиме, як проклята, псалтир.

Бо на горі, повір, як на горі –
камінний хрест спочив біля музею.
І в канівській достоту – Кириної,
вже й Симон записався в бджоларі.

І буде березень! І в пеклі кобзарі
ударять в струни славень – *вурдалаці*...
Люд православний звик до трансформацій
непевної слов'янської зорі.

А я, хрещена, з тих правобереж,
де лях услід наш досі каже – хами,
мов Катерина, що прийшла до тями,
Тарасові гукну, що *відьма* теж.

Я відьма, люди! Доказ всіх часів
у тім, що очі карі – все ж не сині...
Відунці – Амен! Прісно і віднині!
І повинчає нас потворний Див.

Бо на горі, повір, як на горі –
вітри амбітні топчуть білі хмари.
Поети відробляють гонорари.
І виїдають душу комарі.

О, небезпеко грозових висот!
Озонну вирву слово крововтрати –
чи зможем, друже, віршем залатати,
як кожен блазень нині – патріот?!

Юлія КУРТАШ-КАРП